

Світлана Сліпущенко

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ (перша половина 1920-х років)

На основі широкої історіографічної та джерельної бази проаналізовано ключові аспекти репресивної політики радянської влади проти інженерно-технічної інтелігенції Півдня України в період становлення тоталітарної системи – першій половині 1920-х років.

Ключові слова: *радянська влада, репресії, інтелігенція.*

Гене́за тоталітарної системи в СРСР – невичерпна тема для історичних досліджень, адже за цим мільйони конкретних людей, наших співвітчизників, які, очевидно, могли б чимало зробити для суспільного прогресу, духовного й економічного розвитку. Крім наукових, соціально-культурних, морально-етичних цілей, на перший план виступає і прикладне значення подібного роду досліджень. Адже сучасний етап розвитку Української держави ставить перед науковцями, дослідниками, широкою громадськістю завдання – назвати поіменно всіх жертв більшовицької тоталітарної системи, не тільки для увіковічення пам'яті кожної безвинно загиблої людини, а й для унеможливлення диктату влади над беззахисним населенням у подальшому.

Революційні події 1917 року, громадянська війна з подальшою перемогою більшовиків, яка означувала приход до влади радикальної лівої сили, що на словах сповідувала марксистські принципи розбудови суспільства, кардинально вплинули на долю інженерно-технічної інтелігенції. Враховуючи промисловий потенціал Півдня України, зокрема суднобудівної галузі, значна роль у його соціально-економічному розвитку належала саме інженерно-технічним працівникам, які стали жертвами ленінсько-сталінських переслідувань. Усе це актуалізує розгляд питання репресій проти інженерно-технічної інтелігенції краю в період становлення тоталітарної системи 1920-х років.

Окреслена проблема привертає значну увагу українських дослідників. Серед багатьох треба виокремити фундаментальну працю провідних українських істориків В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького [1]. Історичній долі та соціальному портретові української інтелігенції 1920–1930-х років присвятив свою роботу Г. Касьянов [2]. Регіональним аспектам тематики тоталітарних репресій присвячена монографія миколаївського вченого М. Шитюка [3]. Втім, незважаючи на численні публікації, все ще існує цілий комплекс малодосліджених питань, пов'язаних із практичною реалізацією соціально-політичної політики більшовизму щодо певних верств населення, вивчення регіональних аспектів проблематики.

Більшовицька сила, що перемогла у громадянській війні, розуміла необхідність залучення фахових спеціалістів до відновлення та подальшої експлуатації такого складного комплексу економіки, яким є велика промисловість. Адже більшість тих, хто безпосередньо здійснював запровадження в життя революційної доктрини, належали до “класу перемігшого пролетаріату та трудового селянства”, через що, природно, не мали спеціальних знань, необхідних для мирного часу. Тому, незважаючи на націоналізацію промислового комплексу та агресивну “антибуржуазну” риторику, радянська влада вимушено залучала на підприємства спеціалістів з дореволюційними дипломами.

Крім того, відбудова промисловості вимагала істотного ускладнення управлінських рішень. Генеральна лінія ВКП(б) на “соціалістичну індустріалізацію” щоденно мала проявлятися у нестандартних рішеннях, пов'язаних з обранням напрямів технічної реконструкції, форм і способів фінансування підприємств, визначенням темпів, масштабів і пропорцій у розвитку окремих галузей і всього народногосподарського комплексу. За цих умов інтелектуальна залежність нових господарів виробництва від старої технічної інтелігенції почала зростати у геометричній прогресії. Не маючи змоги ні обійтися без людей, яким не довіряли, ні перевірити, наскільки адекватно вони виконують свої функції, керівні діячі партії більшовиків вирішили їх залякати, сподіваючись, що обстановка морального терору сама по собі контролюватиме поведінку технічних спеціалістів на виробництві, спонукає їх працювати з повною віддачею сил.

Утім, разом з моральним тиском на представників технічної інтелігенції впродовж досліджуваного періоду проводили цілу низку заходів репресивного характеру.

Безпосередньо завдання контролю за економічною безпекою та боротьбою з “підривною” діяльністю на промислових підприємствах відводилося створеному в 1922 році Економічному управлінню ВНК-ДПУ та його регіональним підрозділам. На них було покладено завдання боротьби з господарчими злочинами, розкриття “контрреволюційних” й “антирадянських” виступів, виявлення “агентів закордонного капіталу”, “саботажників” тощо.

Вказана сфера діяльності репресивних органів планувалася відразу ж під час їхнього створення. Як зазначає дослідник Г. Касьянов, незадовго до реорганізації ВНК у ДПУ Ф. Дзержинській прямо вказував на небезпеку “технічної контрреволюції”. Підкреслюючи, що одним із засобів боротьби з нею мусить бути добре організована інформація (якщо простіше – система доносів), він писав: “Розправа із спійманими, викритими саботажниками мусить бути нещадною” [4].

Передовсім, на початку 1920-х років під оголошену засновником органів радянської державної безпеки “нещадну розправу” потрапили члени опозиційних до більшовиків політичних партій. Це обумовлювалося тим, що процес впровадження комуністичного єдиновладдя передбачав позбавлення громадян свободи вибору альтернативних шляхів розвитку країни, який забезпечують опозиційні партії та рухи. Враховуючи, що кадрове ядро цих сил складали представники інтелігенції, вістря репресивно-каральної системи було спрямовано на боротьбу з її політично найактивнішою частиною.

Зокрема, за матеріалами мандатної комісії Всеукраїнської конференції РСДРП на серпень 1920 року налічувалося всього 1318 членів партії, з яких 80 % – представники інтелігенції, а 20 % – з робітників [5]. У більшості профспілок Півдня України, як і по всій республіці, на провідних ролях перебували соціал-демократи, представники технічної інтелігенції.

Тому, “очищаючи” профспілки від меншовиків, із другої половини 1920 року більшовицька влада активно застосовувала репресивні методи. У серпні 1920 року ВУНК провела арешти серед меншовицьких лідерів, активістів профспілкового руху. Заарештовано всіх делегатів Всеукраїнської конференції РСДРП, вилучено документи партії, що їх потім використовували як доказову базу в обвинуваченнях проти соціал-демократів. Після арешту ряд правих меншовиків (серед яких інженери Кучин-Оранський, Чижевський, Коробков, Астров та ін.) засуджено до ув’язнення у концтаборах “до закінчення громадянської війни” [6]. Після її завершення боротьба більшовиків з партійно-політичними опонентами тривала впродовж першої половини 1920-х років.

Зокрема, за “пропаганду меншовицьких поглядів” у березні 1922 року звільнено з роботи Є. Федотова, інженера суднобудівного заводу імені А. Марті. Згідно з пояснювальною запискою Миколаївського ДПУ, “інженер Є. Федотов є активний меншовик з 1914 року по теперішній час... В практичній площині його антирадянська діяльність знаходить прояви у розповсюдженні нелегальної літератури серед працівників заводу «Наваль» (нині А. Марті), виступах проти партійної лінії, підтриманню контактів з активом Миколаївського РСДРП...” [7].

Аналізуючи наявні документальні матеріали, варто зазначити, що звільнення з роботи за політичними мотивами Є. Федотова у березні 1922 року проходило в рамках масштабної операції ДПУ з “чистки” підприємств від соціал-демократичної та іншої опозиції. При цьому репресованих громадян чекісти використовували для проведення секретно-оперативних та агентурних акцій у боротьбі з опозицією на всеукраїнському рівні.

Так, миколаївський дослідник І. Ніколаєв оприлюднює матеріали карної справи позбавлених волі в 1922 році меншовиків Миколаєва. Згідно з цією справою, відповідно до наказу ДПУ № 03296 від 13 березня 1922 року про арешти лідерів меншовицьких організацій, 22 березня затримано 8 найактивніших членів Миколаївської організації РСДРП (М. Томашпольського, Г. Контаровича, М. Дорофєєва, М. Коєна, Ф. Лозанова, М. Даєнмана, Я. Пику, М. Остомухова). Серед них 5 осіб – представники інженерно-технічної інтелігенції, 2 – робітники, один викладач. 19 квітня 1922 року ухвалено рішення про їх заслання до Туркестану. Надалі їх було “помилувано” радянською владою задля використання як таємних агентів ДПУ у Харківській групі РСДРП [8].

Треба визнати, що репресивні заходи принесли позитивні результати для більшовиків. У середині 1920-х років відбулося згасання активних виступів представників небільшовицьких партій на підприємствах Півдня УСРР. Підтвердженням цього є повідомлення Миколаївського ОДПУ за вересень-грудень 1925 року: “Члени угруповання від меншовиків нічим себе не проявляють, втративши інтерес у робочих масах. Втім, деякі члени проводять свою агітацію, як наприклад серед робітників-вантажників. На заводі «Серп і молот» колишніми активістами угруповань, з числа технічних спеціалістів, ведеться агітація на економічному ґрунті. Істотних результатів вона не має.

Крім того, в Миколаївському відділенні перебуває на обліку 10 осіб колишніх членів РСДРП, що відігравали провідну роль у меншовицькій організації міста Миколаїв. За соціальним станом вони всі є інтелігентами й працюють зараз у загальноміських установах. Внаслідок відірваності від політичного життя активності не проявляють...” [9].

Початок 1920-х років характеризується, разом з іншим, перетворенням більшовицької партії у державну структуру, процес бюрократизації якої вимагав згортання внутрішньої демократії. Як противага цьому процесові всередині партії сформувались інспіровані Л. Троцьким опозиційні групи – “робітничої опозиції” та “демократичного централізму”. Їх головною ідеєю стало проведення відкритих партійних дискусій, свобода обговорення найгостріших питань тощо. Кадровим кістяком новоствореної сили виступали саме представники інженерно-технічної інтелігенції. Прикметною рисою їхньої діяльності стало те, що в середині 1920-х років її активні члени переходили до лав прихильників троцькістської опозиції у ВКП(б).

Певний відгук ідеї “робітничої опозиції” знайшли на підприємствах Півдня України. Варто зазначити, що з генезою тоталітарної системи впродовж 1920-х років змінювалися репресивні заходи влади проти внутрішньопартійних опозиціонерів. Спершу (1921–1923 роки) справа обмежувалась ідеологічними кампаніями проти внутрішньої опозиції у партії більшовиків, з середини 1920-х років, разом з відстороненням Л. Троцького від влади та подальшим висиланням з СРСР, опозиціонерів виключали з лав ВКП(б), брали на облік ДПУ-ОДПУ, наприкінці десятиріччя вже влада реагувала за-сланнями та тюремним ув'язненням.

У контексті чого типовою є доля інженерів-опозиціонерів, з ініціативи яких у 1921–1923 роках на Миколаївському суднобудівному заводі № 198 сформувався та функціонував осередок “робітничої опозиції”, члени якого надалі симпатизували троцькістській платформі та виступали за свободу ідейно-політичного плюралізму в лавах ВКП(б).

До його складу входило близько 20 осіб, серед яких – інженери підприємства А. Криницький, Г. Щеглов, А. Свірін, І. Таран, П. Каменський та інші. Всі вони були членами ВКП(б), займали різні керівні посади у партійній організації підприємства. Як свідчать матеріали НК-ДПУ Одеського Губкому, учасники гуртка проводили активну боротьбу проти генеральної лінії партії, з цією метою збирали нелегальні наради (всього чекісти нарахували 12 таких зібрань упродовж 1921–1923 років), на яких вимагали покласти край бюрократизації партії, перетворенню її на громіздку державну машину, що не в змозі ефективно захищати інтереси трудящих та висували на керівні посади своїх представників [10].

Так, інженер А. Свірін у своєму виступі 12 березня 1922 року перед робітниками заводу та активом слобідського районного комітету ВКП(б) заявив про неприпустимість відсторонення трудящих від “реальних важелів впливу на державну політику, бюрократизації партії, внаслідок чого відпадає можливість розбудови того соціалізму за який ми воювали в громадянську війну...” [11].

У відповідь уповноважені радянської влади проводили “профілактичні” бесіди з опозиціонерами, ініціювали спеціальні зібрання партійного комітету підприємства з приводу розкольницької діяльності вказаних громадян, на яких одноголосно ухвалювали резолюції робітничого колективу заводу, що “гнівно засуджували дії так званої «робітничої опозиції»”.

Про серйозне занепокоєння влади існуванням “робітничої опозиції” на суднобудівному заводі свідчить той факт, що навіть після цих всіх гучних “засуджуючих кампаній” і “профілактичних бесід” партійного активу та ДПУ з ними, особисто з цього приводу до Миколаєва прибув у квітні 1923 року перший секретар ЦК КП(б)У Д. Мануїльський.

Його візит був викликаний тим, що місцеве ДПУ доповіло партійному керівництву про конспіративну нараду “робітничої опозиції”. На цій нараді, за даними чекістів, ухвалено рішення ініціювати перед ЦК ВКП(б) відсторонення від посади секретаря губернського комітету партії Шелехеса та “проводити відповідну роботу серед трудящих мас”. Д. Мануїльський зібрав з цього приводу закриту нараду Губкому КП(б)У, на яку запросили А. Криницького, А. Свіріна, Г. Щеглова, де партійний керівник республіки дав “політичну оцінку заяві «робітничої опозиції»”, запропонував її знищити та припинити діяльність угруповання”.

Після від'їзду Д. Мануїльського, з метою кадрового послаблення “робітничої опозиції” ряд її членів (Шкреба, Лозоватський, Моташников, Тихонов) переведено на роботу до інших міст. Проте остаточно припинити діяльність опозиціонерів партійному керівництву УСРР так і не вдалося.

Надалі вказаний гурток інженерів на чолі з А. Криницьким продовжував по змозі обстоювати власні громадсько-політичні погляди. Так, упродовж 1925–1926 років А. Криницький на партійних зібраннях підприємства виступав “проти генеральної лінії партії” [12].

При цьому треба зазначити, що “активні виступи проти генеральної лінії”, які ставилися інженерів за провини працівниками ОДПУ, насправді були далекими від радикального “антирадянського” характеру. Головним лейтмотивом виступів було питання внутрішньопартійної демократії та протести проти огульної критики “старих партійців”, звинувачених в опортунізмі. Своєю чергою, матеріали архівно-кримінальної справи дають підстави стверджувати, що весь “троцькізм” А. Криницького та його однодумців був штучно “вигаданий” чекістами саме через їхнє перебування у лавах “робітничої опозиції”. Так, 23 березня 1926 року на партзборах заводу імені А. Марти А. Криницький заявив таке: “Нам говорять про Зінов'єва та інших товаришів те саме, що і на Троцького, але так

скороспішно висновки робити не можна. Всі вони є більшовиками з великим стажем, вони десятки років будували більшовицьку партію, а тепер їх просто викидають з неї, не розібравшись сумлінно в ситуації. На мій погляд, це є невірно і несе загрозу для внутрішньопартійної демократії..." [13].

Інший член "антипартійного гуртка" інженер заводу імені А. Марті П. Каменський на закритому партійному зібранні 5 жовтня 1926 року виступив у подібному з А. Криницьким стилі, наголосивши на великому партійному досвіді обвинувачених у "троцькістській опозиції" та знищенні внутрішньопартійної демократії у ВКП(б).

Інженер А. Свірін, перебуваючи з робочим відрядженням на Севастопольському рейді, на початку листопада 1926 року виступив на партійних зборах, проведених на військовому крейсері в присутності доповідачів від Севастопольського міського комітету партії. Інженер зазначив, що: "темпи індустріалізації є неприпустимо високими, за це буде розраховуватися селянство та робітники на підприємствах... В період історичних перетворень є глибокою помилкою знищувати внутрішньопартійну демократію, виключаючи з партії її вірних, перевірених часом членів..." [14].

Критика офіційного курсу влади з боку опозиціонерів відбувалася не лише на місцевому рівні, а й за кордоном. Член групи "робітничої опозиції" Миколаївського суднобудівного заводу № 198, Г. Щеглов, у 1926 році перебував у відрядженні в торговельному представництві Чехословацької Республіки. На зібранні місцевого партійного осередку він виступав за чітке дотримання принципів внутрішньопартійної демократії, вважаючи, що, переслідуючи незгідних з генеральною лінією, партія веде боротьбу також з робітничою демократією. Після цього його відрядження, за рішенням керівника торговельного представництва М. Міронова, було достроково припинено. Крім того, були зроблено й відповідні "організаційні висновки" на більш високому рівні. Згідно з розпорядженням затвердженого головою дипломатичного представництва СРСР у Чехословаччині, відомим більшовицьким діячем В. Антоновим-Овсієнко, особлива увага партійних комітетів радянських торговельних та дипломатичних представництв у Чехословаччині мала бути прикутою до перевірки, за допомогою запитів до регіональних органів ОДПУ, осіб, направлених у службове відрядження відносно їх належності до "антирадянських та антипартійних організацій".

Незважаючи на те, що прямих "контрреволюційних та антирадянських закликів" опозиційно налаштовані до державно-партійної політики представники технічної інтелігенції не проголошували, майже всіх "опозиціонерів" (18 із 23, які проходять по справі) виключили з лав ВКП(б), ще 3 особам оголошено сувору догану. Своєю чергою, співробітники ОДПУ змогли 30 листопада 1926 року відзвітувати перед Губернським комітетом ВКП(б) про "повне викриття та припинення діяльності антипартійного угруповання серед інженерних працівників Миколаївського суднобудівного заводу імені А. Марті" [15].

Таким чином, перехід від громадянської війни до мирного життя потребував перебудови у роботі всіх державних та промислових установ. Природно, що саме життя спонукало більшовиків звернутися за допомогою до старих спеціалістів задля відбудови зруйнованої промисловості. Треба зазначити, що до середини 1920-х років більшість дореволюційної науково-технічної інтелігенції, керуючись хто професійними, хто матеріальними інтересами, співпрацювали з радянською владою в реалізації планів будівництва так званого соціалізму. Їхній високий професіоналізм допоміг упродовж короткого часу подолати катастрофічну розруху.

Аналізуючи характер репресій радянської влади проти технічної інтелігенції в першій половині 1920-х років, треба визнати, що на цей час вони не набули особливо масового характеру, тієї жорстокості, яка була в подальшому, оскільки через відсутність фахівців "нової генерації" вона не могла так швидко відмовитися від старої інтелігенції, її непересічних знань і досвіду. Насамперед увага каральних органів в цей період була прикута до членів опозиційних до більшовиків політичних партій та рухів, а також критиків генеральної лінії всередині самої партії. Втім, уже в другій половині 1920-х років, разом зі згоранням і ліквідацією НЕПу, форсованим розвитком економіки, колективізацією селянських господарств, встановленням комуністичного єдиновладдя у суспільно-політичному житті значно посилюється тиск влади на технічну інтелігенцію. В результаті цього значна частина інженерно-технічної інтелігенції фактично виявляється в повній ізоляції, перебуваючи в атмосфері недовіри та під підозрою, яка в наступному десятиріччі трансформується у вигляді мільйонів ув'язнених сталінських концтаборів.

Література

1. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. — К.: Либідь, 1991. — 344 с.
2. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. В. Касьянов. — К.: Глобус, Вік, Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1992. — 176 с.
3. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-і роки ХХ ст. / М. М. Шитюк. — К.: Ін-т історії України НАН України; Миколаїв: Тетра, 2000. — С. 170–193.
4. Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки) / Г. В. Касьянов. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 43.
5. Державний архів Служби безпеки України (далі – Держархів СБУ України). — Ф. 13. — Спр. 253. — Арк. 38-39.
6. Держархів СБУ України. — Ф. 13. — Спр. 253. — Арк. 40.

7. Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.). — Ф.-Р. — 7. — Оп. 1. — Спр. 2212. — Арк. 2–4.
8. Николаев І. Є. Комуністичне єдиновладдя в УСРР в 1920-х. рр.: Історико-правовий аспект / І. Є. Николаев. — Миколаїв : ФОП "Швець", 2013. — С. 127–131.
9. Державний архів Миколаївської області (далі – Держархів Миколаївської обл.). — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 170. — Арк. 23-24.
10. Держархів Миколаївської обл. — Ф. 5859. — Оп. 2. — Т. 7. — Спр. 5705. — Арк. 363-365.
11. Держархів Миколаївської обл. — Ф. 5859. — Оп. 2. — Т. 7. — Спр. 5705. — Арк. 367.
12. Держархів Миколаївської обл. — Ф. 5859. — Оп. 2. — Т. 7. — Спр. 5705. — Арк. 374-375.
13. Держархів Миколаївської обл. — Ф. 5859. — Оп. 2. — Т. 7. — Спр. 5705. — Арк. 378.
14. Держархів Миколаївської обл. — Ф. 5859. — Оп. 2. — Т. 7. — Спр. 5705. — Арк. 379.
15. Держархів Миколаївської обл. — Ф. 5859. — Оп. 2. — Т. 7. — Спр. 5705. — Арк. 379-380.

In the present paper, based on extensive historiography and source base analyzes the key aspects of the repressive policies of the Soviet government against engineering and technical intelligentsia of the South of Ukraine in the period of establishment of the totalitarian system – the first half of the 1920-ies.

Key words: the Soviet power, repression, intellectuals.